

Het laatste vestingwerk van Breda

door

Dr. F. A. BREKELMANS

Meer dan zes eeuwen is de stad Breda met muren of wallen en grachten versterkt geweest. Was reeds in het jaar 1308 sprake van een „veistgraft”, in de dertiger jaren der veertiende eeuw begon de hertog van Brabant met de bouw van stadsmuren, welk werk onder Jan I van Polanen in de periode 1350 - 1370 werd voltooid. De grote Bredase Nassauer graaf Hendrik III breidde de stad uit op het eind van zijn regeringsperiode. Tussen 1535 - 1545 kwamen aarden wallen en grachten tot stand ongeveer op de plaats der huidige singels. Latere heren van Breda en de Staten-Generaal brachten daarin nog wijzigingen aan tijdens de zeventiende eeuw.¹ Plannen, die tijdens de Franse bezetting in de jaren 1810 - 1813 voor de uitbreiding der vesting gemaakt waren, kwamen niet tot uitvoering. De laatste vergroting der fortificatiën had kort na de Belgische opstand plaats. Alle wallen en poorten der stad zijn in de jaren 1870 - 1880 afgebroken en de grachten werden gedempt. Slechts één vestingwerk is overgebleven.

Aan de Hoornwerkstraat, op het emplacement van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf liggen de restanten van een gemetseld reduit,² dat deel heeft uitgemaakt van de Lunet B, die tesamen met een ander Lunet (genaamd A) en daarmede verenigd door een enveloppe één complex verdedigingswerken vormde. Het bouwwerk verkeert sedert jaren in een zeer verwaarloosde toestand. De wallen van de Lunet zijn geheel verdwenen.³

Het reduit heeft twee vleugels, een met drie mortierkazematten en een met twee kanonkazematten; de hoekruimte is als munitieruimte ingericht. Aan de zijde van de Hoornwerkstraat is het reduit omgeven door een grasperk met enige bebouwing. Het gebouw dient momenteel nog als opslagplaats van zout voor gladheidsbestrijding en als werkplaats.

Naar het oordeel van deskundigen is dit laatste Bredase vestingwerk het enige bouwwerk van deze plattegrond, omvang en constructie, dat - zij het in gehavende staat - thans nog in Nederland aanwezig is. Dit type reduit, dat evenals de lunet zelf *in front* verdedigbaar was, komt in Nederland nergens meer voor; misschien nog wel in Frankrijk.⁴

Het vestingcomplex, waarvan het betrokken reduit deel uitmaakt, werd kort na de afscheiding van België gesticht, om de vesting Breda aan de Antwerpse zijde beter weerbaar te maken. De stad was immers sedert 1839 grensvesting van de eerste rang geworden, omdat met mogelijke aanvallen uit het zuiden voortaan ernstig rekening moest worden gehouden. Niemand minder dan de prins-veldmaarschalk, de latere koning Willem II heeft zich toentertijd met het probleem der Bredase fortificatiën bezig gehouden. De eerstaanwezende ingenieur C. F. Gey van Pittius stelde - vermoedelijk op 's prinsen mondeling bevel - op 14 oktober 1839 een korte memorie op, waarin werd voorgesteld reduits te stichten in de *bestaande* buitenwerken der stad, dit om te ontkomen aan de bouw van houten blokhuisen. De kosten dezer voorzieningen raamde hij op f 819.300,—.⁵

Pittius' memorie werd vervolgens bestudeerd door de directeur in de vierde directie der fortificatiën, de generaal-majoor Van der Wijck, die 4 januari 1840 als zijn mening te kennen gaf, dat het „acces Antwerpen” vrij zwak was omdat dit front a) weinig uitgebreid was en b) niet zichtbaar was vanaf de collaterale fronten. Met verwerping der ideeën van De Gey Pittius stelde hij de bouw voor van twee lunetten, te maken aan weerszijden van het Ravelijn Brandenburg, in welke lunetten bomvrije verblijven voor huisvesting van troepen moesten worden gebouwd. Hij achtte voorts nog in de punt van genoemd ravelijn⁶ twee gekoppelde kanonkazematten met pulvermagazijn noodzakelijk.

Bij een persoonlijke beoordeling der voorstellen door de prins-veldmaarschalk ging deze in het algemeen met de ideeën van Van der Wijck mede,⁷ waarna de Algemene Directie der Fortificatiën op 26 augustus 1840 opdracht gaf tot het definitief opstellen van de plannen. Tot de bouw der lunetten c.a. werd opdracht gegeven bij Koninklijk Besluit van 11 maart 1841 no. 96.⁸

Daar alle grond, aan de westzijde van de stad buiten de fortificatiën gelegen, tot het grondgebied der gemeente Princenhage behoorde kwamen de nieuwe werken onder twee gemeenten te liggen; de gemeentegrens liep er dwars doorheen.⁹ Zij waren ongeveer gesitueerd op de plaats, die vroeger al door de Fransen daartoe was aangewezen. De verwerving der gronden, merendeels door onteigening bewerkstelligd, vergde een bedrag van f 16430,66.¹⁰

Ruim een jaar later — op 7 mei 1842 — kon de aanbesteding plaats vinden van alle door Van der Wijck voorgestelde werken. Wat de Lunetten A en B aangaat waren in het bestek begrepen: a) twee bomvrije gemetselde reduits; b) een gecreneleerde (van schietgaten voorziene) keelmuur met 22 schietgaten; c) een acht el breed grachtje langs de frontmuren der reduits en een traverse vóór de mortierkazematten. Uit het bestek blijkt dat voor het metselwerk beste grauw-rode waalsteen en ongebluste Doornikse steenkalk gebruikt moesten worden.¹¹ Economische historici zal het interesseren dat alle bouwstoffen waren vrijgesteld van stedelijke belastingen.¹²

Het werk werd voor f 94600,— aangenomen door de Klundertse aannemer Johannes van der Made Dzn.¹³ en — naar wij op grond van het bestek mogen onderstellen — met bekwame spoed uitgevoerd. Twee jaar later (1844) werden nog tweede flanken gemaakt tot dekking der keelmuren¹⁴ van de reduits en der lunetten.¹⁵

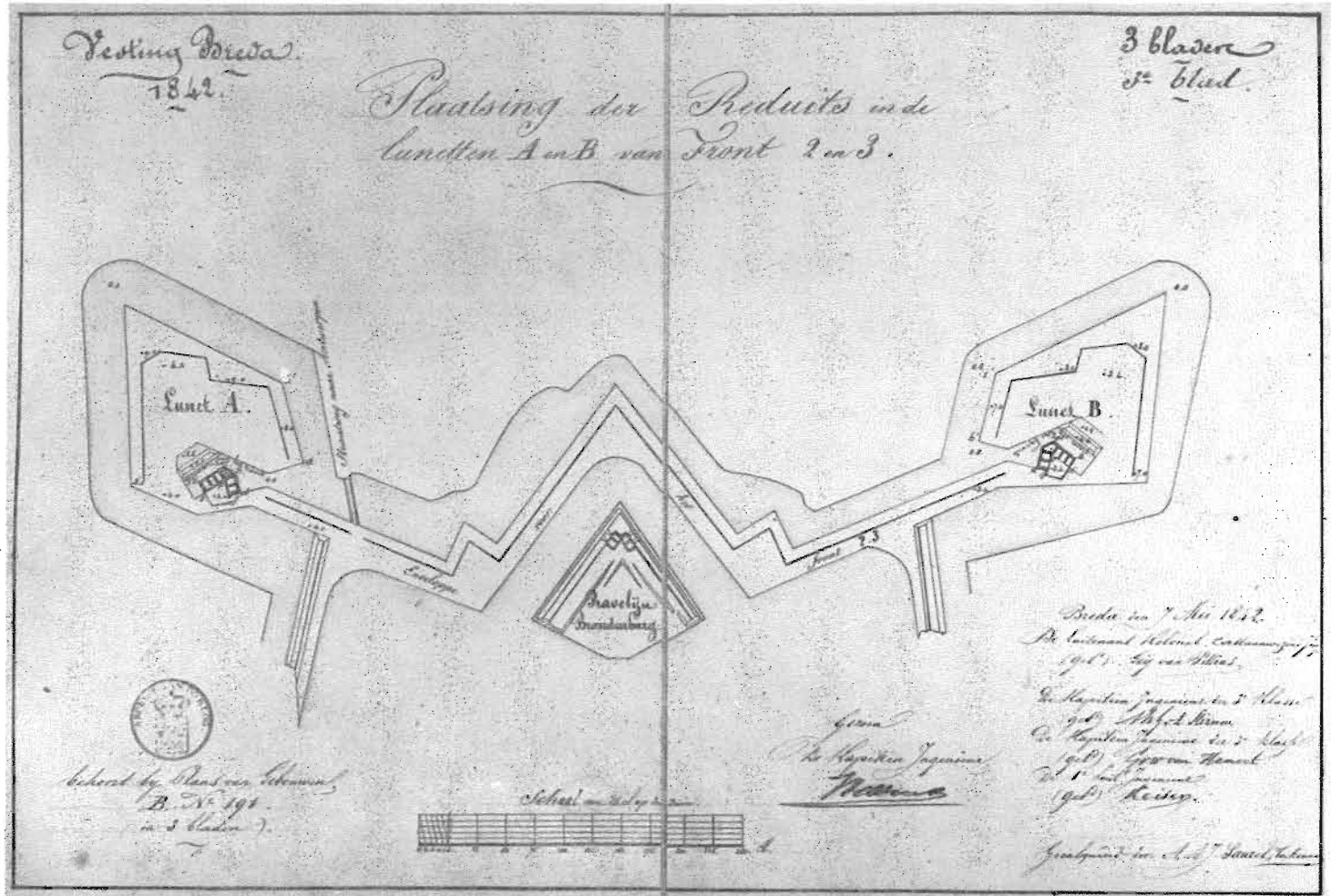
Op de bouw van deze versterkingen heeft de majoor-ingenieur G. G. van der Hoeven kritiek geleverd in zijn Bredase vestinggeschiedenis. Hij vond het een nadeel dat zij door een gracht met de vesting verbonden waren en dus geen voorgeschoven werken vormden. Verder waren de geschutkazematten in de terrepleinen¹⁶ naar zijn mening te hoog; zij stonden te ver van de dekwallen en konden gedeeltelijk van de zijde van Ginneken van de keel worden gezien. Genoemde gebreken noopten hem tot de volgende opmerking: „Die werken kunnen dus slechts in geringe mate het verdedigingsvermogen der vesting verhoogen, ten minste niet in verhouding van de aanmerkelijke geldsommen, die men daaraan heeft besteed”.¹⁷

De beide lunetten en het reduit in het ravelijn Brandenburg zijn nimmer het toneel geweest van gevechten. Reeds na vijf en twintig jaar

verloren zij alle strategische betekenis, toen bij Koninklijk Besluit van 12 september 1867 werd bepaald dat de vesting Breda voortaan tot geen klasse zou behoren.¹⁸ Het ravelijn Brandenburg moet reeds in de zeventiger jaren geslecht en opgegaan zijn in de Tramsingel met aanpalende percelen. De Lunetten A en B werden als petroleumbergplaats ingericht¹⁹ en hebben het langst aan de sloper weerstand geboden. De Lunet A met opstallen werd rond 1914 geslecht voor de stichting der St. Franciscus Kweekschool aan het Dr. Jan Ingen Houszplein. Nog herinnert het stratenpatroon rond die school aan de vroegere vorm der lunet.

De Lunet B werd in 1877 voor f 10000,— door het Rijk verkocht aan de gemeente Breda,²⁰ die hier in 1878 de dienst der gemeente reiniging vestigde, er een mestvaalt aanlegde en een woning voor de meesterknecht met stalling voor paarden bouwde.²¹ Via een brug was er verbinding met de Singelgracht. De vestinggracht werd in de loop der jaren met Bredaas stadsvuil gevuld en van de gebouwen hielden alleen kanon- en mortierkazematten gehavend stand. Plannen voor de bouw van nieuwe werkplaatsen op het terrein van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf hebben geleid tot een aanvoerroute der vuilniswagens, die precies loopt over de plaats van het reduit. Hoewel deskundigen van Monumentenzorg gemeend hebben de fortificatie te moeten plaatsen op de ontwerp-monumentenlijst der gemeente Breda van 1963, is daarvoor toch door de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan de gemeente Breda vergunning tot afbraak ex artikel 8, j^o art. 14 lid 2 sub a der Monumentenwet afgegeven.²² Zelfs een advies van de Stichting Menno van Coehoorn heeft dit niet kunnen verhinderen.²³

Zo staat het laatste vestingwerk onzer stad op het punt te verdwijnen.²⁴ Al herinnert het dan niet aan roemrijke wapenfeiten, toch is de naderende amovering te betreuren omdat dit „Bolwerk” altijd nog verwijst naar de belangrijke strategische functie, die de stad Breda sedert de Bourgondische periode tot na de Franse tijd heeft vervuld.²⁵

Afb. 8. Gedeelte der vestingwerken van Breda in 1842. Reduits in de Lunetten A en B voor het front 2 en 3.

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

Afb. 9. Het reduit van voormalig Lunet B aan de buitenzijde, gezien vanuit de Hoornwerkstraat, 1965.

Gemeentearchief, Breda

Foto B. van Gils

Afb. 10. Het reduit van voormalig Lunet B aan de binnenzijde, 1953.

Gemeentearchief, Breda

Foto Schreurs

AANTEKENINGEN

- ¹ Geschiedenis van Breda. De Middeleeuwen (Tilburg 1952), p. 40, 54, 62, 63, 190, 191; cfr. de plattegrond van Blaeu t.o. pag. IV.
- ² Een reduit is een binnenwerk waarop verdedigers zich kunnen terugtrekken, een vluchtschans.
- ³ Deze beschrijving is ontleend aan een rapport dd. 8 oktober 1963 van de Stichting Menno van Coehoorn aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waarvan een copie berust in GAB, Correspondentie Archief 1963 no. 425. Een lunet is een „gedetacheerd” vestingwerk, een versterking, die niet in het geheel der fortificatiën is opgenomen, maar daarbuiten uitsteekt.
- ⁴ Brief van W. H. Schukking, kolonel der Genie b.d. aan de archivaris van Breda dd. 7 juli 1963. GAB, corr. archief 1963 no. 260.
- ⁵ Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Archief der Genie, Memoriën littera B no. 151. „Korte memorie ter verbetering van die gedeelten der vesting Breda, welke op de drie hoofdaccessen zijn gelegen”.
- ⁶ Een ravelijn is een voorschans, in de vorm van een halve maan.
- ⁷ De prins plaatste persoonlijk kanttekeningen op de memories van Pittius en Van der Wijck.
- ⁸ „Beknopt verslag” vóór in het in noot 5 genoemde stuk.
- ⁹ Zie b.v. de plattegrond van de gemeente Breda in de Gemeente-Atlas van Nederland, uitg. J. Kuyper I (Leeuwarden 1867).
- ¹⁰ De onteigening was geschied ingevolge besluit van de gouverneur der provincie Noord-Brabant dd. 28 mei 1841, uitgesproken bij vonnis der arrondissementenbank te Breda op 8 juni 1841; de schadeloosstelling inzake het perceel gemeente Princenhage H 482, dat mede diende voor de bouw van het Lunet B, werd bepaald bij vonnis dd. 20 dec. 1842. Hyp. kantoor Breda, Register van woordelijke overschrijving deel 158/29.
- ¹¹ In de ingang der keelmuren moest een dubbele barrière worden geplaatst, waarop 30 stuks „scheurbroeken”. Pag. 134 vermeldt de volgende bij dit werk te berekenen daglonen:
voor 10 uur werken:

steenhouwer	f 1,72
timmerman, loodgieter, verwer of metselaar	f 1,20
smid of straatmaker	f 1,15
baggerman, heyer of zodenzetter	f 0,80
aardewerker of opperman	f 0,70
- ¹² Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Hulpdepot Schaarsbergen, Archief Ministerie van Oorlog, dossier no. 123, serie contracten no. 64. „Contract en voorwaarden, waarnaar ingevolge magtiging van het Departement van Oorlog van den 17en February 1842 No 6A Afdeeling Genie... in het openbaar zal worden aanbesteed: Het bouwen van twee bomvrije gemetselde reducts met toebehooren, binnen de Lunetten A en B voor het front 2—3... der vesting Breda”. Het bestek is 147 pag. groot; fotocopie van de pag. 1—87 en 118—147 in GAB, afd. IV-19 no. 36. De bestektekeningen bevinden zich behalve in het bestek nog in het Algemeen Rijksarchief, Archief Ministerie van Oorlog, Plans van gebouwen Inv. 21 no. 364.
- ¹³ Zie over hem en zijn zoon Abraham Adriaan van der Made, directeur der N.V. Houthandel v/h Johs van der Made Dzn.: J. C. Maris van Sandelingen-ambacht, Een honderdtal Nederlandsche families (Nijmegen 1946), p. 331.
- ¹⁴ Flanken zijn de zijlijnen van lunetten. De keel is het open gedeelte of de achterzijde van een bastion, het naar de vesting gekeerde gedeelte van een ravelijn en andere buitenwerken.

- ¹⁵ Zie het Beknopt Verslag in de in noot 5 vermelde memorie.
- ¹⁶ Het vlakke terrein binnen een vesting.
- ¹⁷ G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda* (Breda 1868), p. 277—278.
- ¹⁸ v. d. Hoeven, a.w. p. 279.
- ¹⁹ Zie b.v. de Plattegrond der stad Breda door A. J. Bogaerts in GAB, Collectie Kaarten en Afbeeldingen 1947-4, daterend uit 1875.
- ²⁰ GAB, Nieuw archief C 64, Notulen b. en w. 25 juni 1877 no. 9; brief van de ingenieur voor de ontmanteling der vestingen dd. 13 mei 1877 in Z 12; raadsnotulen 18 sept. 1880; acten en contracten no. 41, overeenkomst met het rijk inzake overname vestinggronden dd. 11 apr. 1881.
- ²¹ Gemeenteverslag 1878, p. 26.
- ²² Bij beschikking van 28 april 1964 O.K.N. 104905; GAB, Correspondentie Archief 1964 no. 226.
- ²³ Zie de Jaarverslagen van de Stichting Menno van Coehoorn over 1963 p. 27 en 1964 p. 27.
- ²⁴ Op verzoek van het Ministerie is het gehele reduit in de zomer van 1964 nauwkeurig opgemeten door de dienst van openbare werken. De resultaten hiervan berusten in GAB, Collectie Kaarten en Afbeeldingen 1964-246.
- ²⁵ Foto's van het reduit zijn vervaardigd in 1953 en 1965; zij bevinden zich in GAB, Collectie Kaarten en Afbeeldingen 1959, 109-110 en 1965, 11. Bovendien berusten aldaar dia's.